

С. 78-82.

5. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник [За редакцією А.В. Кудрицького]. – К.: «Українська радянська енциклопедія», 1990. – 884 с.

6. Семенов П. Географо-статистический словарь Российской империи / П. Семенов. – СПб: 1865. – Т. 2. – 898 с.

7. Устименко В. Жукля: 3 історії села на Чернігівщині / В. Устименко. – К.: Етнос, 2009. – 608 с., іл.

8. Авраменко І.Г. Село Орлівка на Убіді / І.Г. Авраменко, М.П. Недюха // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 4. – Київ – Глухів, Центр пам'яткознавства НАН України, 2011. – С. 206-209

9. Русов А.А. Описание Черниговской губернии / А.А. Русов. – Чернигов: 1898. – Т.2. – 328 с.

10. Книга пожитков бывшего черниговского полковника П. Полуботка // Чтения в императорском обществе истории и древностей русских при Московском университете. – М., 1862. – Кн. 3. – С. 1-90.

19. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 6. – 377 с.

20. Брюховецький В. Слово до читачів / В. Брюховецький Іван Мазепа та його доба: Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 2008. – С. 3-5.

Зуй В.Д., Недюха М.П. Самый выдающийся гетман Украины

В статье проанализирована деятельность Ивана Степановича Мазепы как государственного деятеля и определены ряд факторов, которые переориентировали внешнеполитический протекторат Украины.

Ключевые слова: гетман, Украина, царь, бояре, владения, Московия, король, Швеция.

Zui V.D., Nediuha M.P. The most prominent hetman of Ukraine

In the article complex analysis of Ivan Stepanovych Mazepa's activity as public figure is made. Some factors which gave rise to the reorientation of foreign policy protectorate of Ukraine are fixed.

Key words: hetman, Ukraine, tsar, boyars, Moscow land, king, Sweden.

20.03.2012 р.

УДК 94(477):7.045 «16/17»

В.І. Мезенцев

ЗАКЛАДНА ДОШКА ДОМОВОЇ ЦЕРКВИ І. МАЗЕПИ В БАТУРИНІ ТА КЕРАМІЧНІ РЕЛЬЄФИ ЧЕРНІГІВЩИНИ РУБЕЖУ XVII-XVIII СТ.

В статті розглядаються керамічні геральдичні плити з фасадів палацу І. Мазепи та новознайдена закладна дошка його домової церкви в Батурині, а також теракотові ікони з декору храмів Чернігова та Новгород-Сіверського кінця XVII – початку XVIII ст. Показано, що ці високохудожні скульптурні прикраси сакральних споруд виготовили майстри Чернігова на замовлення І. Мазепи. Вони взорували на місцеві книжкові гравюри, ікони та західну барокову скульптуру, особливо на геральдичні рельєфи в орнаменталізації архітектури.

Ключові слова: керамічна закладна дошка з Батурина, рельєфний герб І. Мазепи, теракотові ікони, декор церков Чернігівщини.

Теракотові та полив'яні гербові плити, закладні дошки та ікони з декору культових споруд Чернігівщини доби правління гетьмана Івана Мазепи (1687-1709 рр.) є визначальними творами скульптури козацької держави. В їх дизайні виразно проявились впливи західноєвропейського образотворчого мистецтва Відродження і бароко (рис. 2-5, 10-12).

У XX ст. керамічні рельєфи з будов Чернігова та Новгород-Сіверського плідно досліджували видатний історик українського мистецтва Григорій Логвин та археолог Ігор Ігнатенко (Чернігів). Однак погляди вчених на датування і місце виробництва деяких глиняних ікон розійшлись [1]. З того часу вивчення цих пам'яток не продовжувалось.

На жаль, дотепер вони лишаються недостатньо відомими й оціненими. Про них лише коротко згадується (без ілюстрацій) в деяких узагальнюючих працях з мистецтва старої України переважно 1960-х рр. [2]. В сучасних багатотомних виданнях по українській культурі, мистецтву та археології козацького періоду інформація про ці твори взагалі відсутня [3].

В останні роки в ході розкопок у Батурині знайдено фрагменти глазурованих і теракотових геральдичних плит, що прикрашали палац І. Мазепи, та уламок керамічної закладної дошки від оформлення його домової церкви (рис. 2-4). Стаття розгляне ці нові археологічні знахідки у порівнянні з краще збереженими однотипними керамічними закладною гербовою дошкою та іконами Чернігова і Новгород-Сіверського як єдину групу таких скульптурних пам'яток Чернігівщини кінця XVII—початку XVIII ст. Головну увагу буде приділено аналізу дошок з рельєфним гербом І. Мазепи з церков Батурина та Чернігова. На основі проведеного дослідження автор спробує переглянути дискусійні та інші важливі питання про майстрів, замовника, датування і місце виготовлення цих рельєфів та хронологію їх використання в різних спорудах Чернігівщини. Він

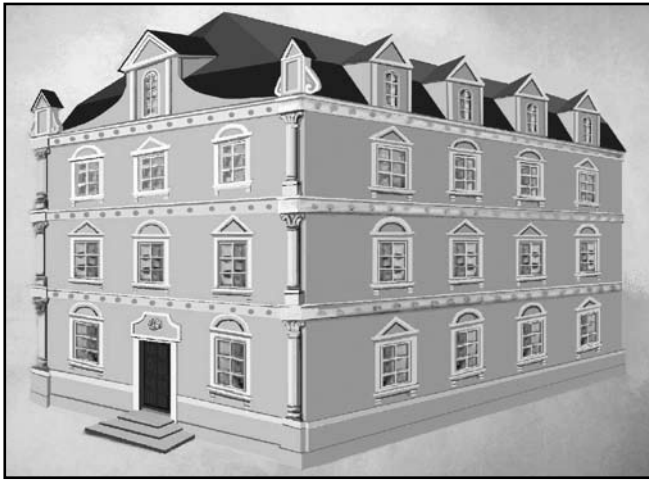

Рис. 1. Палац І. Мазепи на околиці Батурина Гончарівці (перед 1700 р.). Реконструкція В. Мезенцева, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2011 р.

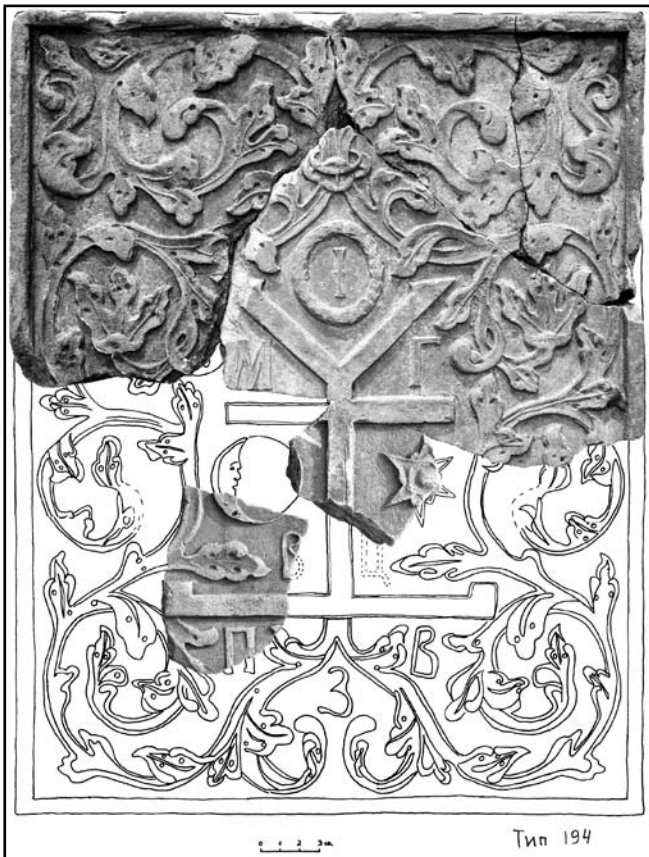

Рис. 2. Фрагментована теракотова плита з Мазепиним гербом та монограмою, що оздоблювала екстер'єр гончарівського палацу. Комп'ютерна реконструкція В. Сидоренка за фото В. Мезенцева та графічною реконструкцією Ю. Ситого, 2010 р.

пропонує ряд аналогій геральдичних рельєфів з опорядження ранньомодерної архітектури Західної й Центральної Європи, описи та фото яких розміщені на інтернет-сайтах. Тут вперше друкуються в Україні світліни фрагменту закладної дошки з розкопок Батурина 2011 р. та трьох цілих керамічних ікон з декору храмів Чернігова, замовлені автором цього року (рис. 4, 5, 9-12).

З 2001 р. Батуринська українсько-канадська археологічна експедиція проводить щорічні розкопки гетьманської столиці [4]. Вона базується при Чернігівському національному педагогічному університеті ім. Т.Г. Шевченка (ЧНПУ). Керівником експедиції є директор Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя ЧНПУ доц. Володимир Коваленко, а його заступником – старший науковий співробітник центру, археолог Юрій Ситий [5]. Автор десять років бере участь в розкопках та історико-архітектурних дослідках ранньомодерного Батурина та публікації їх результатів [6].

Очевидно, у другій половині 1690-х рр. І. Мазепа побудував свій мурований палац на околиці Гончарівці за приблизно 2 км на південний схід від фортеці Батурина. Уперше «столовий гетьманський дім на Гончарівці» згадується у Літописі Самійла Величка при описі подій 1700 р. [7]. Археологічні дослідження залишків цієї споруди показали, що вона була пограбована і спалена під час зруйнування гетьманської столиці царським військом на чолі з кн. Олександром Меншиковим у 1708 р. Її руїни розбирали на цеглу та інші будівельні матеріали протягом XVIII-XX ст.

На основі даних розкопок фундаментів Мазепино палацу в 2003-2010 рр. та малюнку його руїн 1744 р. археологи відтворили план, розміри, архітектурний дизайн і стиль будинку. Ця головна найбільша резиденція І. Мазепи виділялась триповерховою вертикальною композицією, модною бароковою центральноевропейською архітектурою та багатим декором з полив'яних різнобарвних та теракотових кахлів і фасадних вставок київського гатунку. Вона не знаходить аналогій серед тогочасних скромних і невибагливих здебільше одноповерхових жител козацької старшини та інших світських споруд Гетьманщини [8] (рис. 1).

У 2009-2010 рр. в ході розкопок решток палацу та синхронного сусіднього зрубного житла на садибі І. Мазепи на Гончарівці дослідники знайшли багато фрагментів масивних керамічних плит із зображенням його гербу «Курч» [9]. За спостереженнями Ю. Ситого, ці плити навмисно розтрощили під час погрому гетьманської резиденції у 1708 р.

Знайдено уламки теракотових плит та вкритих синьою, блакитно-зеленою, білою і жовтою глазур'ю. Як і пічні кахлі, ці гербові плити мають румпи. На нашу думку, вони вставлялись у спеціальні неглибокі ніші тимпанів порталів понад входами до палацу. Ю. Ситий вважає, що геральдичні плити також розмістили низкою у вигляді декоративного поясу на фасадах у комбінації з плитами рослинної орнаментатії. Мабуть, глазуровані плити-вставки оформляли головний фасад, а дешевші теракотові – бічні фасади.

Ю. Ситому вдалось зібрати десятки знай-

дених фрагментів таких плит і установити їх розмір: 41 x 33,5 см. Цей дослідник та член Батуринської археологічної експедиції, художник Сергій Дмитрієнко (Чернігів) і автор підготували мальовані й комп'ютерні реконструкції теракотової та полив'яної плит (рис. 2, 3). Вони мають рельєфи якоро-подібного хреста з роздвоєним верхом, півмісяця з людським обличчям та шестикутної зірки в обрамленні гірлянд з листям і квітами, що вигадливо завиваються кільцями у бароковому стилі. Геральдичні символи оточують вісім кирилических літер – І. М. Г. В. Ц. П. В. З. – абрєвіатура імені та гетьманського титулу І. Мазепи. Автор запропонував наступне прочитання восьми літер на реконструйованих гербових плитах з оформлення палацу на Гончарівці: Іван Мазепа, Гетьман Війська Царської Пресвітлої Величності Запорізького.

Відзначимо, що в цій монограмі титул монарха незвичайно скоротили. Там бракує літери Є (Єго) від тогочасного офіційного царського титулу російською мовою: **Єго** Царского Пресветлого Величества. Більшість зразків Мазепиних гербів, що дійшли до нас, мають дев'ять ініціалів повного титулу гетьмана російською мовою – І. М. Г. В. Є. Ц. П. В. З.: Іван Мазепа Гетман Войска Єго Царского Пресветлого Величества Запорожского (рис. 5).

Це перша знахідка гетьманського герба у Батурині та його унікальне зображення на кераміці, виконане технікою м'якого рельєфу та поліхромної поливи. Композиція, рельєфний малюнок і колірна гама геральдичних символів, літер та їх облямування переплетеними стилізованими гірляндами на плитах з гончарівського палацу мають спільні та своєрідні риси у порівнянні до різноманітних дизайнів герба І. Мазепи. Переважна більшість з них монохромні чи втратили кольори.

Такі глиняні геральдичні плити, як і пічні кахлі, виготовили методом відтиснення у дерев'яній різьбленій формі. Її різьбярі та керамісти-кахлярі, котрі формували та розписували ці плити поливою, могли взорувати на ілюстрації київських та чернігівських видань кінця 1680-1690-х рр. з численними гербами І. Мазепи, скоріше за все, на гравюрі Івана Щирського (бл. 1650-1714 рр.). Можна також припустити, що гетьман замовив цьому знаному художнику киево-чернігівської граверської школи намалювати оригінальний ескіз свого герба, на основі якого кахлярі виготовили теракотові й глазуровані геральдичні плити для прикрашення гончарівського палацу.

За оцінкою спеціалістів, його ошатні пічні кахлі, фасадні розетки та гербові плити є найкращими зразками кахлярського ремесла України кінця XVII – початку XVIII ст. Ю. Ситий вважає, що ці облицювальні деталі виготовили найдосконаліші майстри кахлі Гетьманщини, яких І. Мазепа запросив із Києва для оздоблення своєї головної

Рис. 3. Керамічна полив'яна поліхромна плита з гербом і монограмою І. Мазепи з декору фасадів його палацу в Батурині (до 1700 р.). Мальована реконструкція В. Мезенцева та С. Дмитрієнка, 2010 р.

столичної резиденції [10]. Такий висновок узгоджується з твердженням автора про запозичення засобу орнаментациї фризів антаблементу палацу Гончарівки полив'яними розетками з київського зодчества [11]. Керамічні геральдичні плити Мазепиного палацу в Батурині більш докладно розглядаються у спеціальній статті [12].

Очевидно, одночасно з палацом І. Мазепа побудував на своїй садибі дворову дерев'яну церкву. Вона, як і «гетьманський дім», вже функціонувала у 1700 р. У повідомленні Літопису С. Величка про традиційний великодній з'їзд козацької верхівки на гетьманській резиденції на Гончарівці того року вказано, що там правили церковну службу [13]. В доносі генерального судді Василя Кочубея на І. Мазепу до царських властей про події 1707 р. згадано згадано літургійне богослужіння та охрещення у тому храмі гетьманом і Мотрею Кочубей єврейської дівчини [14].

За описом Батурина 1726 р. ця дерев'яна церква пережила розорення міста 1708 р., але відтоді стояла у запустінні з частково втраченим іконостасом [15]. Опис 1760 р. відзначив, що на той час храм на Гончарівці вже не існував [16].

У 2011 р. приблизно за 30 м на північний захід від котловану Мазепиного палацу археологи частково розкопали рештки великої дерев'яної наземної нежитлової споруди XVII-XVIII ст. Наступного

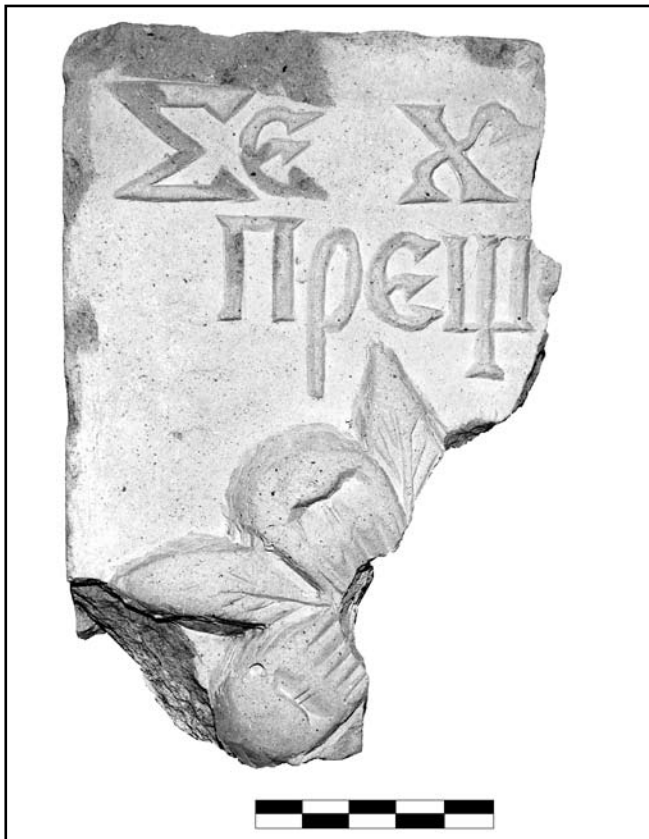

Рис. 4. Уламок керамічної закладної дошки домової церкви І. Мазепи на Гончарівці (перед 1700 р.). Розкопки Батурина 2011 р. Фото Ю. Ситого

літа вони планують повністю розкопати її залишки і перевірити припущення про локалізацію там садибної церкви [17].

Минулого року в ході розкопок котловану великого зрубу (10 x 9,5 м) з глибоким підклітом, розташованого за 36 м на південь від палацу, знайшли уламок керамічної плити [18]. Здогадно, це було приміщенням для гостей, іноземних фахівців чи прислуги гетьманського двору. У доносі В. Кочубея згадано зрубне житло («покоевая изба») на Гончарівці, де І. Мазепа приймав московського боярина Івана Олексійовича Мусіна-Пушкіна у 1707 р. [19].

Знайдена плита потрапила до котловану цього житла разом із битою цеглою та іншими залишками палацу і, як видно, також церкви. Археологічні дослідження показали, що під час розбирання руїн палацу на цеглу наприкінці XVIII ст. частину його будівельних і декоративних матеріалів, непридатних для перевикористання, перенесли до котловану вже запустілого житла, мабуть, для нівелювання ділянки колишньої гетьманської садиби. Усі дослідники Батурина з підставою інтерпретують цю знахідку як уламок закладної дошки від садибної церкви І. Мазепи на Гончарівці [20].

Знайдений фрагмент розміром 15 x 10 x 5,2 см являє собою відколотий верхній лівий кут товстої плити рожево-охристого кольору глини (рис. 4).

На його лицевій площині зверху зберігся злегка пошкоджений, але розбірливий початок напису кириличними літерами мілкого рельєфу в два рядки: *Σε х...* (далі обрив верхнього рядку – В.М.) *Прец...* (далі обрив нижнього рядку – В.М.). За аналогією цілої закладної дошки з Чернігівського колегіуму, яку опишемо нижче, ці три фрагментовані слова читаються: *Сей храм...Прецедримъ...* (порівняй рис. 4, 5). Очевидно, у цьому тексті було відзначено І. Мазепу за щедre фінансування спорудження церкви на Гончарівці та вказано роки її побудови.

Внизу під написом збереглася ліва частина барельєфу квітки: дві соковиті округлі пелюстки та два видовжені гостроконечні листи між ними. Більша права частина зображення квітки відламана. Аналогія покаже, що крім напису на втраченій частині плити, в центрі, був рельєфний герб з монограмою І. Мазепи. Їх обрамляв лавровий вінок з виступаючими назовні квітами й листям. Описані залишки рельєфної квітки на плиті з Гончарівки, певно, були верхнім лівим завершенням цього рослинного орнаменту (рис. 4, 5).

Обстеження новознайденної керамічної деталі Ю. Ситим показало, що вона була навмисно розбита так само, як і плити з гербом І. Мазепи з опорядження його палацу. Сподіваємось в ході подальших розкопок на Гончарівці знайти інші уламки цієї храмової закладної дошки і повністю достовірно реконструювати її напис та зображення.

Відзначимо, що вона має товщину 5,2 см і набагато товстіша, ніж пічні кахлі, фасадні розетки та гербові плити Мазепиноного палацу (товщина 1,5-2 см). Рельєф квітки там значно вищий і опукліший, ніж на палацових облицювальних плитках. На відміну від них та звичайних пічних кахлів ця закладна дошка, як і всі масивні керамічні барельєфи церков Чернігівщини рубежу XVII-XVIII ст., не має румпи.

Візуальні обстеження знайденої плити не виявили на ній залишків поливи, фарби чи позолоти, хоч два останні покриття просто могли не зберегтись на предметі, що майже три століття перебував у ґрунті. Також на закладній дошці відсутні сліди вапнякового будівельного розчину, тинькування чи побілки. Це відповідає нашому уявленню про її використання в дерев'яній церкві, а не мурованій споруді.

Ймовірно, в дерев'яних храмах і монастирських будовах козацького часу більш традиційним, поширеним і дешевшим було вирізьбляти напис про фундатора та дату закладки чи освячення на дерев'яних стінах біля входу, балках та інших конструктивних деталях. Наприклад, в Крупицько-Батуринському монастирі до радянського часу зберігалась балка від дерев'яної братської трапезної («храміні»), яку зруйнували війська О. Меншикова під час погрому Батурина та цієї обителі у 1708 р.

На балці було вирізьблено напис про спорудження трапезної коштом генерального судді Івана Домонтовича у 1680 р. [21]. У втраченій дубовій Введенській церкві, зведеної В. Кочубеєм наприкінці XVII ст. біля його подвір'я в Батурині, над дверима був напис, що прославляв ктитора [22].

Використання керамічної декорованої закладної дошки в оформленні, як вважаємо, дерев'яної церкви Гончарівки є дотепер єдиним прикладом. Інші відомі нам керамічні й металеві закладні таблиці та теракотові ікони, котрі розглянемо далі, як правило, знаходились в мурованих храмах та монастирських будівлях Гетьманщини. Це може свідчити про багатство і непересічне значення храму на головній Мазепиній резиденції, незалежно від дешевшого матеріалу споруди.

У 1700-1702 рр. над двоповерховим корпусом келій XVI ст. кафедрального Борисоглібського монастиря у Чернігові І. Мазепа побудував величну муровану двоярусну вежу. На її нижньому ярусі знаходилась дзвіниця, а на верхньому – церква Іоанна Предтечі, святого патрона гетьмана. У XVII-XVIII ст. ці та сусідні споруди монастиря займав Чернігівський колегіум, з яким часто пов'язують дзвіницю з церквою (рис. 7).

Під час його реставрації в 1952-1954 рр. у ніші над входом до корпусу келій, що вінчає храм-дзвіниця, знайшли цілу керамічну закладну дошку. Вона була там замурована, напевно, після анафемізації І. Мазепи і добре збереглась. У наш час в уцілілих приміщеннях колишнього й Борисоглібського монастиря знаходиться адміністрація Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», а ця відреставрована дошка експонується на виставці ікон та портретів, організованій заповідником [23] (рис. 5).

Ю. Ситий та В. Коваленко першими виявили аналогічність знайденого на Гончарівці уламку керамічної плити з закладною дошкою Чернігівського колегіуму. Опишемо останню і порівняємо з уламком.

Дошка колегіуму має прямокутну форму, висоту 68 см, ширину 58,5 см і товщину 4,8-5 см [24]. На її верхньому краю розміщено два рядки того самого ктиторського напису дрібнорельєфними літерами, уривок якого уцілів на фрагменті плити з Гончарівки (порівняй рис. 4, 5). В нижній частині чернігівської дошки розташовано чотири рядки. Текст чудово зберігся і так повністю читається без скорочень:

*Сей храм созданъ Божіимъ Благословеніємъ
Прещедримъ даяніємъ и іждивеніємъ от
ясне Вельможнаго Пана Іоанна
Мазепы славнаго войскъ Російскихъ Гетмана
Надписяца всемсотномъ Року здат начася,
а в второмъ Поспешствомъ Божіимъ Скончася.
Центральну площину дошки з Чернігівського*

Рис. 5. Керамічна закладна дошка з гербом і монограмою І. Мазепи з храму Іоанна Предтечі Чернігівського колегіуму (1702 р.). Національний заповідник «Чернігів стародавній». Фото М. Турчинова, 2012 р.

Рис. 6. Меморіальна таблиця з епітафією та гербом Я. Лизогуба з каплиці св. Апостола Якова (1701 р.) при Успенському соборі Єлецького монастиря в Чернігові

колегіуму займає майстерно виконаний технікою високого рельєфу герб І. Мазепи «Курч» з якороподібним хрестом з роздвоєним верхом, півмісяцем (без людського обличчя) та шестикінцевою зіркою по боках. Геральдичні символи оточують дев'ять ініціалів – І. М. Г. В. С. Ц. П. В. З., – що є скороченням імені та тогочасного офіційного повного титулу

Рис. 7. Південний фасад колишнього Чернігівського колегіуму з храмом-дзвіницею (1700-1702 рр.)

власника герба російською мовою: «Іван Мазепа Гетман Войска Єго Царского Пресветлого Величества Запорожского». Як згадувалось, така монограма І. Мазепи є найбільш уживаною і зустрічається на багатьох зображеннях його гербів на гравюрах та металевих виробах [25].

Герб та монограму включено у рамку розкішного овального рельєфного вінка з детально проробленого лаврового листа у бароковому стилі. В чотирьох місцях вінка діагонально перехрещено стрічкою. Від вінка назовні симетрично виступають пишні стилізовані квітки, бутони та листя на стеблах. Рельєф лівої верхньої квітки з п'ятьма пелюстками на цій дошці ідентичний такому зображенню, що частково вціліло (дві пелюстки та два листи) на кутовому фрагменті плити з Гончарівки (рис. 4, 5).

Можна вважати, що остання мала такі самі прямокутну форму, розміри та рельєфне геральдичне зображення і декор, як на закладній дошці Чернігівського колегіуму. Вірогідно, на закладній дошці церкви на Гончарівці був в основному той самий чи подібний ктиторський напис (від першого до четвертого рядку), що прославляв І. Мазепу за її будівництво. Тільки на двох нижніх рядках тексту там мали бути написані прописом більш ранні роки спорудження гончарівського храму відповідно до його датування перед 1700 р. за літописними даними.

Тож першою виготовили керамічну закладну дошку на замовлення гетьмана для оформлення церкви його резиденції в Батурині наприкінці 1690-х рр. Майстри І. Мазепи могли перевикористати її досконало вирізьблену дерев'яну форму для відтиснення схожої чи майже однакової керамічної закладної дошки, встановленої на дзвіниці Чернігівського колегіуму. Гадаємо, що там вони лише замінили два нижні рядки ктиторського напису з прописною датою зведення церкви на Гончарівці на роки побудови пізнішого храму Іоанна Предтечі в Чернігові (1700-1702 рр.).

Геральдичні та рослинно-декоративні зображення на обох дошках Батурина і Чернігова виконані технікою високого об'ємного рельєфу, більш довершеного і складного, ніж мілкий рельєф тогочасних звичайних пічних кахлів народних майстрів. Г. Логвин та І. Ігнатенко оцінили художні якості «великолепной» дошки колегіуму і вважали її найкращим твором серед керамічних барельєфів Чернігівщини Мазепиної доби. Вони відмітили подібність дизайну герба та декору цієї плити до стилю орнаментів заставок і сюжетів гравюр чернігівських видань рубежу XVII-XVIII ст. [26]. І. Ігнатенко слушно вважає, що дерев'яні форми для таких керамічних барельєфів виготовили професійні гравери, котрі спеціалізувались у різьбленні гравюр на дереві для Чернігівської друкарні [27].

Рис. 8. Верхній ярус вежі Чернігівського колегіуму, де знаходилась церква св. Іоанна Предтечі, прикрашена назвні керамічними іконами

Додамо, що геральдична композиція з монограмою та овальним вінком на закладній дошці колегіуму схожа на численні ілюстрації герба І. Мазепи в стародруках Києва та Чернігова 1680-1690-х рр. [28]. Різноманітні круглі та здебільше овальні вінки часто облямовують герби, портрети, медальйони та інші зображення на гравюрах України XVII-XVIII ст. [29]. Також рельєфні вінки використані як декоративні рамки для геральдичних емблем гетьмана на срібних шатах кіоту ікони Троїцько-Іллінської Богородиці 1695 р. з однойменного монастиря Чернігова та окладах ікон і Євангелія 1701 р., виготовлених його коштом [30].

Авторство більшості гравюр з Мазепиним гербом, що дійшли до нас, приписують І. Щирському. Він створив їх у Києві та Чернігові переважно між 1689 р. та 1698 р., зокрема під час будівництва та оформлення палацу та церкви на Гончарівці до 1700 р. [31]. Як вказувалось, на замовлення І. Мазепи цей знаменитий український графік міг намалювати ескізи його герба для декоративних керамічних плит обох цих споруд головної гетьманської резиденції. Однак різьбярні форми та керамісти, котрі виготовили вищерозглянуті полив'яні й теракотові геральдичні плити для оздоблення палацу на Гончарівці та виконавці закладних дошок для Мазепиних церков на цій околиці Батурина та в Чернігівському колегіумі, були, явно, різними. Великі розміри, особливо товщина цих дошок, відсутність там румп, високий рельєф зображення гербу та рослинно-квіткового візерунку відрізняють їх від менших, тонших і дрібнорельєфних геральдичних плит палацу. Останні найбільше відмінні своїм багатим розписом різнобарвною глазур'ю (рис. 2-5). Нагадаємо, що ці плити однотипні з пічними кахлями та фасадними розетками гончарівського палацу, які разом вважаються виробами запрошених київських кахлярів, провідних майстрів поліхромної глазурі.

На думку Г. Логвина та І. Ігнатенка, усі

Рис. 9. Західний фасад храму з керамічною іконою у ніші. Тут і далі світлини М. Турчинова, 2012 р.

Рис. 10. Керамічна ікона Спаса Нерукотворного з фасаду церкви св. Іоанна Предтечі (1702 р.). Національний заповідник «Чернігів стародавній»

масивні керамічні барельєфи Чернігова та Новгород-Сіверського виготовили чернігівські ремісники [32]. На користь їх висновку говорить те, що з семи відомих натепер таких творів скульптури п'ять різних і найкраще збережених зразків (закладна дошка колегіуму та чотири ікони) походять зі споруд Чернігова (рис. 5, 9-12). Переконає і вищезгадане твердження І. Ігнатенка про виконання дерев'яних різьблених форм для цих глиняних рельєфів граверами, спеціалістами по дереворитам з Чернігівської друкарні. Це дозволяє вважати, що керамічну закладну дошку для домової церкви І. Мазепи на Гончарівці привезли туди вже готовою з Чернігова.

Обстеження закладної дошки Чернігівського

Рис. 11. Керамічна ікона Богородиці з Христом-Немовлям Знамення, що декорує інтер'єр дзвіниці колегіуму (1702 р.).
Національний заповідник «Чернігів стародавній»

колегіуму, проведене І. Ігнатенком, виявило, що рельєф гербу був позолочений. Заслугує на увагу думка цього дослідника про те, що у давнину всі такі керамічні рельєфні плити були розписані фарбами [33]. Як покажемо нижче, серед керамічних ікон дві зберегли поліхромне фарбування (рис. 11, 12).

Також на Чернігівщині знайдено фрагмент дерев'яних дверей (82 x 54 см) будинку з унікальним вирізьбленим Мазепиним гербом з монограмою 1694 р. (зібрання В.А. Романщак). Первинно рельєфний герб там був визолочений, а тло вкрито червоною фарбою. Це зображення оточує плетиво стилізованих гірлянд. Висловлена гіпотеза про те, що його вирізьбили за ескізом І. Щирського чи іншого відомого українського гравера Леонтія Тарасевича (бл. 1650-1710 рр.) [34]. Мідяний рельєф архангела Михаїла 1697 р., котрий прикрашав вежу Київської ратуші, мав різнобарвне фарбування, а його німб, одяг та спис були посріблені й позолочені [34 а].

В церквах, споруджених І. Мазепою та козацькою старшиною, вживали також закладні таблиці з кольорових металів. Так, у Петропавлівській церкві с. Рудні Глухівського повіту зберігалась мідяна пластина з написом про її закладку коштом гетьмана у 1698 р. Ця пластина утрачена і про зображення там не відомо.

У 1842 р. в фундаменті північної стіни Микільського храму в Білій Церкві знайшли металеву пластинку з написом про її заснування 1706 р. І. Мазепою та його родичем київським полковником Костянтином Мокієвським. Цю закладну таблицю вивезли до Кракова [35].

В Полтавському краєзнавчому музеї зберігається закладна дошка Покровської церкви у Ромнах, яку 1770 р. спорудив своїм коштом останній кошовий отаман Запорозького війська Петро Калнишевський. Вона відлита з свинцево-олов'яного сплаву і має довгий ктиторський напис та зображення іконографічного символу Голгофи з Хрестом Господнім й монограму кошового навколо [36].

Згадаємо і кам'яну меморіальну таблицю на честь чернігівського полковника Якова Лизогуба (1687-1698 рр.). У 1690-х рр. до південної стіни Успенського собору XII ст. Єлецького монастиря у Чернігові він прибудував муровану каплицю-усипальницю св. Апостола Якова, де поховали його та кількох представників роду Лизогубів. Споруду завершив син полковника Юхим і її освятили 1701 р. [37]. Між 1698 р. та 1701 р. у ніші справа від portalу входу до каплиці встановили меморіальну таблицю (рис. 6). Там вирізьблено епітафію про заслуги Я. Лизогуба, де зокрема відзначено, що він *храма же сего над нимъ прещедрейшийъ здатель*, подібно до ктиторських написів на закладних дошках [38]. Нижче тексту на таблиці вирізьблено технікою заглибленого рельєфу герб з монограмою цього полковника – Я. К. Л. П. Ч. – Яків Кіндратович Лизогуб, Полковник Чернігівський. Не виключено, що керамічна закладна дошка з гербом і монограмою І. Мазепи, яку, правдоподібно, виготовили в Чернігові й встановили на його палацовій церкві в Батурині, була взірцем для геральдичної композиції, близької за часом меморіальної кам'яної таблиці Я. Лизогуба.

Таким чином, в період інтенсивного будівництва храмів І. Мазепою та козацькою елітою наприкінці XVII – на початку XVIII ст. їх оформляли закладними дошками з кераміки, різних металів та, мабуть, з різьбленого каменю. Такі деталі, крім ктиторського тексту, звичайно мали зображення гербу з монограмою замовника споруди часто з рослинним орнаментом, позолотою та, можливо, розписом. Головна резиденція гетьмана в Батурині була також назовні прикрашена теракотовими та полив'яними геральдичними плитами.

Ймовірно, опорядження дерев'яної церкви Мазепиної садиби в його столиці дорогою керамічною гербовою закладною дошкою було винятком. У ранньомодерних дерев'яних храмах і монастирських будівлях більш прийнятним було вирізьбляти ктиторські написи на їх стінах та конструктивних деталях.

Безперечно, І. Мазепа запозичив прийом оздоблення своїх палацу та домової церкви такими

гербовими плитами із зодчества Заходу Нового часу. Напевно, цей елемент перенесли в оформлення гончарівського палацу разом із його західною бароковою архітектурою і зовнішнім декором на замовлення гетьмана. Тетяна Таїрова-Яковлева відмітила, що він запровадив такі геральдичні прикраси в зодчество центральної України раніше їх поширення в Росії після реформ царя Петра I на початку XVIII ст. [39].

У добу Відродження і бароко портали й фасади храмів, палаців, замків, ратуш та інших репрезентативних споруд Західної та Центральної Європи часто опоряджували різьбленими у камені, теракотовими і глазурованими, ліпними у тиньку, іноді позолоченими й пофарбованими гербами та закладними дошками з ктиторськими написами. Популярними декоративними елементами геральдичних композицій були круглі та овальні вінки з лаврового чи пальмового листа і рослинний та квітковий орнамент, подібні як зображено на закладних дошках церков Батурина й Чернігова.

Наприклад, фасади магістрату Флоренції прикрашені рядами рельєфних гербів та написів на кам'яних плитах і розкішними керамічними гербами XV-XVI ст. Останні мають високий рельєф, обрамлені круглими лавровими вінками і вкриті яскравою різноколірною глазур'ю. Кам'яні плити та керамічні герби вмонтовані у ніші на кам'яній стіні магістрату [40].

Схожі полив'яні поліхромні геральдичні емблеми зустрічаються в багатьох ренесансних спорудах регіону Тускани в Італії. На перетині XV-XVI ст. знаменитим майстром таких гербів та численних керамічних полив'яних рельєфів релігійного жанру був Андреа Делла Роббіа з Флоренції [41].

На чільному фасаді костельу Санта Лючія Деї Магнолі того міста справа від порталу прикріплено кам'яну прямокутну таблицю з вирізьбленим написом і датою побудови чи реновації храму 1646 р. та кам'яну плиту з високорельєфним гербом у вибагливому картуші. Зліва від входу до храму вставлено у неглибоку нішу стіни більшу прямокутну теракотову плиту (без поливи чи фарбування) з рельєфним зображенням фігурного щита з геральдичними символами. У чотирьох кутах плити за краями щита зображено рельєфні квітки [42]. Дві більші нижні квітки з опуклими пелюстками тієї плити схожі на рельєфні п'ятипелюсткові квітки, що на верхніх кутах обох закладних дошок церков Гончарівки та Чернігівського колегіуму.

У Центральній Європі назвемо, наприклад, базиліку св. Яна Хрестителя 1673 р. в м. Пряшів у Словаччині. На завершенні порталу її чолового фасаду споруджено великий ошатний герб у бароковому стилі. Він барвисто розмальований з позолотою окремих елементів [43].

Різноманітні рельєфні геральдичні емблеми

Рис. 12. Розписана керамічна ікона Матері Божої Знамення, яка оздоблювала західний фасад Успенського собору Єлецького монастиря (початок XVIII ст.).

Національний заповідник «Чернігів стародавній»

типово оздоблюють завершення порталів дверей, вікон та фронти готичних, ренесансних та барокових аристократичних палаццо, вілл і мансіонів Італії, Німеччини, Речі Посполитої та інших країн Заходу. Вони вирізьблені у камені, формовані у тиньку чи керамічні та нерідко вкриті різнокольоровою глазур'ю, фарбою й позолотою [44]. На фасадах італійських палаців знаходимо й кам'яні плити з вирізьбленими написами [44 а].

Герби І. Мазепи на будовах та інших творах були знищені, замуrowані чи замальовані після поразки його повстання. Однак цей західний прийом прижився у Гетьманщині і зустрічається там в декорі культової та цивільної архітектури пізнього бароко. Наприклад, масивний рельєфний царський герб, виліплений у тиньку і розписаний у різні кольори, прикрашав завершення західного порталу собору Георгіївського монастиря (1741 р.) в с. Данівці Козелецького р-ну Чернігівської обл. Цей рельєф не зберігся і відомий лише за фото та малюнками 1930-50-х рр. [45].

Двіпишніліпнігеральдичніемблемидосьогодні вінчають портал і фронтон Брами Заборовського митрополичого подвір'я біля Софійського собору в Києві. Брамун спорудив талановитий зодчий Йоган-Готфрід Шедель коштом київського митрополита Рафаїла Заборовського у 1746 р. [46]. Геральдичні символи там оздоблені листям

аканту і обрамлені овальними рамкою та вінком (нижній герб). У модерну добу ці рельєфи і вся брама були пофарбовані.

Крім вищерозглянутої закладної дошки вежу Чернігівського колегіуму прикрасили трьома масивними керамічними іконами, що збереглись на своїх первинних місцях. На західному фасаді верхнього ярусу вежі, де знаходилась церква Іоанна Предтечі, під карнизом у спеціальній ніші над вікном досі стоїть ікона Спаса Нерукотворного (рис. 8-10). Симетрично на східному фасаді храму в ніші встановили ікону Богородиці з Христом-Немовлям Знамення. Таку саму ікону Матері Божої прикріпили двома залізними гаками зі східного боку до склепіння в інтер'єрі нижнього ярусу вежі, де була дзвіниця. На мафорії й хітоні Богоматері та на тлі цієї ікони помітні залишки фарби (рис. 11).

Подібна керамічна ікона Божої Матері Знамення первинно розміщувалась у ніші на центральній закомарі західного фасаду Успенського собору Єлецького монастиря в Чернігові. Вона найкраще зберегла поліхромне фарбування і зараз експонується на виставці ікон у Чернігівському заповіднику (рис. 12).

У 1680-х рр. головну браму Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському укріпили двома фланкуючими вежами. У давнину в нішах на фасадах цих веж стояло кілька теракотових рельєфів із сакральними сюжетами. Один з них, ікона Богородиці Знамення, знаходиться тепер у місцевому краєзнавчому музеї. Вона більш пошкоджена, ніж чернігівські керамічні ікони [47].

Нещодавні розкопки рову Спаського монастиря, проведені під керівництвом д-ра Олени Черненко (ЧНПУ), виявили фрагменти таких керамічних ікон Богоматері [48]. Це підтверджує уявлення дослідників про застосування якоїсь кількості теракотових рельєфів у декорі веж того монастиря Новгороді-Сіверському [49].

За дослідями І. Ігнатенка, чотири вищезгадані цілі керамічні ікони Божої Матері з Чернігова та Новгороді-Сіверського ідентичні (рис. 11, 12). Явно їх відтиснули в одній формі. Ці ікони мають прямокутну форму й розміри 70 x 50-60 x 5-8 см [50]. Вони оформлені складнопрофільованою рамою, оздобленою намистовим та рослинним візерунком.

Зображення Христа та особливо Богородиці виконані професійно і якісно технікою високого об'ємного рельєфу. Ці образи відповідають православним іконографічним канонам. Згідно з ними, на чолі та плечах Матері Божої, вкритих мафорієм, знаходимо малі зірки. В той же час її образ створено під впливом реалістичної гуманістичної західноєвропейської скульптури та малювання Нового часу, можливо, безпосередньо образу Мадонни у латинському мистецтві.

На нашу думку, І. Мазепа, який захоплювався

європейською культурою, запровадив такі теракотові розписані ікони в декор екстер'єрів та інтер'єрів церков і дзвіниць Чернігова за зразком пофарбованих кам'яних, керамічних та дерев'яних статуй і рельєфів святих та янголів, що типово прикрашали ренесансні й барокові костьоли. Там зокрема поміщали рельєфи і статуї в фасадних нішах, де знаходимо керамічні закладні й меморіальні дошки та ікони в мурованих спорудах Чернігова та Новгороді-Сіверського.

Підкреслимо, що рельєфна двомірною скульптура обмежено/стримано вживалась в оформленні православних церков і монастирів України з княжої доби, хоча за традиціями Візантії і Русі там навіть у ранньомодерну добу відмовлялися від статуй, тим більш запозичених з католицького мистецтва [51]. Тож просвічений і в той же час побожний гетьман вибірково переймав передові досягнення Заходу, не порушуючи традицій і канонів православної церкви.

Більш детальний розгляд керамічних ікон Чернігівщини можна знайти в працях мистецтвознавця Г. Логвина та І. Ігнатенка [52]. Ці вчені лише суттєво розходились у визначенні дати й місця виготовлення більш ранніх ікон та хронології їх використання в різних спорудах Чернігова і Новгороді-Сіверського наприкінці XVII ст.

За версією Г. Логвина, спершу чернігівські майстри створили ікону Богоматері Знамення у 1670 р., котру встановили на західному фасаді Успенського собору Чернігова після його поновлення. Далі вони переїхали до Новгороді-Сіверського (тобто налагодили там виробництво на місці) й оздобили теракотовими іконами вежі Спасо-Преображенського монастиря у 1670-1690-х рр. Потім ці майстри повернулись до Чернігова й взяли участь у декорації храму-дзвіниці колегіуму 1700-1702 рр. [53]. Однак більш переконливим уявляється запропоноване І. Ігнатенком вужче датування виготовлення у Чернігові керамічних закладної дошки колегіуму та п'яти вищезгаданих ікон – 90-ми рр. XVII ст. – початком XVIII ст. [54].

Нагадаємо, що, як показує це дослідження, першою зробили новознайдену закладну дошку домової церкви І. Мазепа на Гончарівці перед 1700 р. Подібна закладна дошка храму Іоанна Предтечі Чернігівського колегіуму надійно датується близько 1702 р. Ймовірно, тоді ж створили ікону Спаса Нерукотворного та дві однакові ікони Богородиці з Христом-Немовлям Знамення для орнаментативної фасадів цього храму та інтер'єру дзвінного ярусу під ним. Усі ці керамічні рельєфи достовірно замовив гетьман, фундатор названих споруд. Одночасно з ними могли виготовити й ідентичні ікони Знамення для Успенського собору Чернігова та Спаського монастиря Новгороді-Сіверського.

На наш погляд, складне виробництво таких високохудожніх і дорогих творів скульптури із

залученням професійних граверів, ілюстраторів стародруків було централізованим у Чернігові і не переносилось до інших міст та монастирів. Їх виготовляли у малій кількості переважно для опорядження кількох культових будов цього міста на замовлення їх ктиторов. З Чернігова ці барельєфи перевезли у готовому вигляді для встановлення на спорудах Батурина й Новгород-Сіверського.

Таким чином, використання відомих натепер керамічних закладних дошок та ікон в архітектурному декорі було обмежено локально Батурином, Черніговом і Новгородом-Сіверським та хронологічно другою половиною 1690-х рр. – початком XVIII ст. Їх виробництво виникло у зв'язку з піднесенням в той час на Чернігівщині храмового будівництва, керамічного ремесла, особливо кахлярства, різьблення по дереву, граверства, книжкової та станкової графіки і поширенням стимулюючих впливів барокового зодчества та мистецтва Заходу в Гетьманщині за сприяння І.Мазепи. Він сам замовив п'ять з семи відомих нам керамічних барельєфів, а, можливо, й усю групу таких виробів.

Тож, розглянуті в цій статті керамічні гербові плити, закладні дошки та ікони є унікальними прикрасами архітектури Чернігівщини Мазепиної доби та цінними пам'ятками скульптури, геральдичного мистецтва та іконографії українського бароко.

Посилання

1. Логвин Г.Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. – К., 1968. – С. 91-93, 115; його ж. Чернігов, Новгород-Северський, Глухов, Путивль. – Вид. 2. – М., 1980. – С. 74-81, 209. – Рис. 28-30, 103; Ігнатенко І.М. Чернігівські керамічні рельєфи XVII-XVIII ст. (Проблеми історії і реставрації) // Міжнародна науково-практична конференція «Реставрація музейних пам'яток в сучасних умовах. Проблеми і шляхи вирішення». – К., 1998. – С. 56-57; Василенко А., Ігнатенко І. Чернігівські кахлі з розкопок 1992-2000 рр. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових праць. – Вип. 10. – К., 2001. – С. 90. Користуюсь нагодою, дякую І. Ігнатенку за цінні консультації про ці пам'ятки скульптури Чернігівщини і пересилку його публікацій та фото.
2. Див., наприклад, Асеев Ю.С. Украинское искусство X-XVIII ст. – М., 1963. – С. 223; Історія українського мистецтва. – Т. 3. – К., 1968. – С. 131-132; Кривавич Д.П. та ін. Українське мистецтво. – Т. 3. – Львів, 2005. – С. 84.
3. Див. літературу в посиланнях 34 а, 36, 51.
4. Цей проект спонсорує Програма дослідження Східної України ім. Ковальських при Канадському Інституті Українських Студій (КІУС), Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці (НТШ-А) та Понтифікальний Інститут Середньовічних Студій Торонтського університету. Директор КІУС проф. Зенон Когут є керівником Батуринського проекту від канадської сторони. Президент НТШ-А проф. Орест Попович є його патроном і науковим дорадником. Роман та бл. п. Володимира Василичина є щедрими благодійниками історико-археологічних досліджень Батурина. Розкопки там та підготовку публікацій з цієї теми також підтримують субсидіями Дослідний Інститут «Україніка», Фундація ім. О. Ольжича, Ліга Українців Канади, Ліга Українок Канади, фундації «Прометей» та Кредитової Спільки «Будучність», Українська Кредитова Спілька, Асоціація

Українських Вчителів Канади, Рада у Справах Культури Світового Конгресу Українців (Торонто), Меморіальний Фонд ім. Марусі Онишук та Іванка Харука при КІУС в Канаді, Фонд Кафедр Українознавства при Гарвардському університеті та Український музей при консисторії Української Православної Церкви в США.

5. Автор щиро дякує В. Коваленку та Ю. Ситому за важливі консультації по матеріалам розкопок решток гетьманської садиби в Батурині.

6. Див., наприклад, Mezentsev V. An Archaeological and Historical Survey of Baturyn, the Capital of Hetman Ivan Mazepa // Mazepa e il suo tempo: Storia, cultura, societa (Mazepa and his time: History, culture, society) / Ed. G. Siedina. – Alessandria, 2004. – P. 229-256; Когут З., Мезенцев В., Коваленко В., Ситий Ю. Історико-археологічні дослідження гетьманських резиденцій Батурина. Десять років Батуринському українсько-канадському проєктові 2001-2011 рр. / Упорядник В. Мезенцев. – Торонто, 2011; Мезенцев В. Історико-археологічні дослідження садиби І. Мазепи в Батурині // Музеї України. – № 3 (41). – К., 2011. – С. 8-11; Dimnik M., Mezentsev V. Excavations at Baturyn in 2011 // Canadio-Byzantina: A Newsletter published by the Canadian Committee of Byzantinists (University of Western Ontario). – No. 23. – London, Ontario. – January 2012. – P. 16-18. – Figs. 8-11; Mezentsev V. Excavations of the Baturyn Residence of Hetman Ivan Mazepa // America. – No. 10. – Philadelphia, PA. – March 10, 2012. – P. 6-7, 13.

7. Величко С. Літопис / Перекл. В. Шевчука. – К., 1991. – С. 602-603.

8. Вечерський В. Гетьманські столиці України. – К., 2008. – С. 185-186; Мезенцев В. Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 216-235; його ж. Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р. // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 3. – К. – Глухів, 2010. – С. 151-163; Mezentsev V. Mazepa's Palace in Baturyn: Western and Ukrainian Baroque Architecture and Decoration // Poltava 1709: Revisiting a Turning Point in European History: Proceedings of the International Conference Held at the Ukrainian Research Institute, Harvard University, November 10-11, 2009 (у друці).

9. Ситий Ю., Мироненко Л. Перший кольоровий герб Івана Мазепи на декоративній кахлі // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових праць. – Вип. 19. – К., 2010. – С. 135-137; Мезенцев В. Реконструкція та порівняльний аналіз керамічного герба І. Мазепи з декору його палацу в Батурині // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 4. – К. – Глухів, 2011. – С. 164-169.

10. Ситий Ю., Мироненко Л. Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці // Сіверянський літопис. – 2010. – №4-5. – С. 13-15.

11. Мезенцев В. Декор палаців І. Мазепи в Батурині. – С. 156-157, 160-161.

12. Мезенцев В. Реконструкція та порівняльний аналіз керамічного герба І. Мазепи з декору його палацу в Батурині. – С. 163-171.

13. Величко С. Літопис. – С. 603.

14. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2007. – С. 381, 382.

15. Мазепина книга / Упорядкування та вступна стаття І.Ситога. – Чернігів, 2005. – С. 81, 310.

16. Дегтярьов С.І. Маловідомий опис м. Батурина 1760 р. // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – № 8-9. – С. 40.

17. Коваленко В.П., Мезенцев В.І., Ситий Ю.М. Археологічні дослідження в Батурині // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 г. – Чернигов, 2012. – С. 37-39.

18. Там само; Dimnik M., Mezentsev V. Excavations at Baturyn in 2011. – P. 17. – Fig. 10; Коваленко В., Мезенцев В.,

Ситий Ю. Дослідження гетьманської столиці в 2011 р. // Археологічні дослідження в Україні 2011 (в друці); Ситий Ю., Коваленко В., Мезенцев В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2011 р.: Дослідження на Гончарівці // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – 2011. Див. розкоп № 3 на Гончарівці (керівник Роман Луценко). – С. 38-40.

19. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2007. – С. 381.

20. Див. посилання 17, 18.

21. Свято-Николаевский Крупицкий Батуринский женский монастырь. – М., 2003. – С. 16.

22. Реброва Н.Б. та ін. Батурин: історія в пам'ятках: Путівник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». – Ніжин, 2008. – С. 42.

23. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – К., 2005. – С. 35; Травкіна О. Мазепина брама: Царські срібні ворота іконостасу колишнього кафедрального Борисоглібського собору м. Чернігова. – Чернігів, 2007. – С. 6, 10-11. – Рис. 9; Ковалевська О. та ін. Гетьман. Осмислення: Нариси до історії мазепіани. – К., 2009. – С. 260-261. – Рис. 178.

24. Ковалевська О. та ін. Гетьман. Осмислення. – С. 261.

25. Див. Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – К., 2006. – С. 93, 187, 189, 196, 240, 320.

26. Логвин Г.Н. По Україні. – С. 91; його ж. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. – С. 74; Ігнатенко І.М. Чернігівські керамічні рельєфи XVII-XVIII ст. – С. 56.

27. Василенко А., Ігнатенко І. Чернігівські кахлі з розкопок 1992-2000 рр. – С. 90.

28. Див., наприклад, Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа. – С. 93, 182, 189, 192, 196, 240, 430, 487.

29. Степовик Д.В. Українська графіка XVI-XVIII століть. – К., 1982. – С. 44, 79, 209, 246, 298, 299; Логвин Г.Н. З глибин. Гравюри українських стародруків XVI-XVIII ст. – К., 1990. – Рис. 34, 36, 40, 57, 86, 287, 293, 356, 365, 367, 373, 383, 407. Див. також попереднє посилання.

30. Ковалевська О. та ін. Гетьман. Шляхи. – К., 2009. – Рис. 149, 153, 154; Ukraine-Sweden: At the Crossroads of History (XVII-XVIII Centuries): Catalogue of the International Exhibition. The Ukrainian Museum, New York, ets. – К., 2010. – Р. 78, 80, 86, 134, 135.

31. Степовик Д. Іван Щирський. – К., 1988. – С. 81, 82, 84, 111-113; Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа. – С. 93, 153, 182, 189, 190, 192, 196, 240, 265, 300, 306, 307, 311, 430, 487; Павленко С. Загубель Батурина 2 листопада 1708 р. – К., 2007. – С. 200-208.

32. Логвин Г.Н. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. – С. 81; Ігнатенко І.М. Чернігівські керамічні рельєфи. – С. 57; Василенко А., Ігнатенко І. Чернігівські кахлі. – С. 90.

33. Ігнатенко І.М. Чернігівські керамічні рельєфи. – С. 57.

34. Див. Україна – козацька держава. – Вид. 2. – К., 2007. – С. 419.

34 а. Уманцев Ф.С. Мистецтво давньої України. Історичний нарис. – К., 2002. – С. 171.

35. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури – К., 2005. – С. 140, 141; Ковалевська О. та ін. Гетьман. Осмислення. – С. 260, 261.

36. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. – К., 1997. – Мал. 61.

37. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – С. 158.

38. Логвин Г.Н. По Україні. – С. 96.

39. Таирова-Яковлева Т.Г. Іван Мазепа и Российская империя. История «предательства». – М., 2011. – С. 236.

40. Див. в інтернеті: [\[johnpruitt/2054384986/\]\(http://johnpruitt/2054384986/\)](http://www.flickr.com/photos/</p>
</div>
<div data-bbox=)

41. <http://www.christusrex.org/www1/vaticano/Mb1-Arms.jpg>;
<http://www.flickrriver.com/photos/renzodionigi/tags/dellarobbia/>

42. http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Santa_Lucia_dei_Magnoli.JPG; http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Santa_lucia_dei_magnoli_01.JPG; http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Santa_lucia_dei_magnoli_03_stemma.JPG;

http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Santa_lucia_dei_magnoli_04_targa_signori_otto.JPG

43. <http://www.flickr.com/photos/martinbaran/112948850/sizes/z/in/photostream/>; <http://www.travelguide.cz/cz/turistika/sakralni-pamatky-a-poutni-mista/greckokatolicky-katedralny-chram-sv-jana-krstitela-v-presove>

44. Cherubini G., Fanelli G. Il Palazzo Medici Riccardi di Firenze. – Firenze, 1990. – P. 17, 22, 24, 26, 73, 97, 131, 133-135, 315; Casanova M.L. Palazzo Venezia. – Roma, 1992. – P. 32, 42, 45, 47, 49, 54, 65, 75, 84, 150, 152-155, 159, 161, 170, 172, 180, 190, 191, 193, 199, 200, 202, 212, 218, 219, 263, 266, 270; Benzi F., Montanaro C.V. Palaces of Rome. – London, 1997. – P. 6, 15-22, 28, 34, 51, 61, 76, 78, 82, 85, 109, 117, 185, 194, 268; 44. Див., наприклад, Bohdanowicz H. Wawel. – Warszawa, 1965. – Rys. 6-8, 12, 15, 22, 30, 34; Mertens M. Berliner Barockpaläste. – Berlin, 2003. – P. 129, 162, 172, 176, 190, 193, 205, 216, 222.

44 а. Benzi F., Montanaro C.V. Palaces of Rome. – P. 103, 220.

45. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – С. 105. Див. світлину західного порталу собору Георгіївського монастиря в с. Данівці під м. Козельцем на Чернігівщині у фотоархіві Стефана Таранушенка // Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського (Київ). Інститут рукописів, фонд 278.

46. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков. – М., 1967. – С. 193; Історія українського мистецтва. – Т. 3. – С. 96-97. – Рис. 78.

47. Логвин Г.Н. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. – С. 81, 209. – Рис. 103; Времени неподвластно: Фотоальбом. – К., 1987. – Рис. 100; Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – С. 155, 156-157.

48. Дякую О. Черненко за цю інформацію.

49. Див. посилання 47.

50. Ігнатенко І.М. Чернігівські керамічні рельєфи. – С. 56.

51. Історія української культури у п'яти томах. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII-XVIII століть. – К., 2003. – С. 855, 865.

52. Логвин Г.Н. По Україні. – С. 91-93, 115; його ж. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. – С. 77-81, 209. – Рис. 29, 30, 103; Ігнатенко І.М. Чернігівські керамічні рельєфи. – С. 56-57.

53. Логвин Г.Н. По Україні. – С. 115; його ж. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. – С. 81.

54. Ігнатенко І.М. Чернігівські керамічні рельєфи. – С. 57; Василенко А., Ігнатенко І. Чернігівські кахлі. – С. 90.

Мезенцев В.И. Закладная доска придворной церкви И.Мазепы в Батурине и керамические рельефы Черниговщины рубежа XVII-XVIII вв.

В статье рассматриваются керамические геральдические плиты с фасадов дворца И. Мазепы и новооткрытая закладная доска его придворной церкви в Батурине, а также терракотовые иконы из декора храмов Чернигова и Новгорода-Северского конца XVII – начала XVIII вв. Показано, что эти высокохудожественные скульптурные украшения сакральных построек изготовили мастера Чернигова на заказ И. Мазепы. Образцами им служили местные книжные гравюры, иконы и западная барочная скульптура, особенно геральдические рельефы в ornamentации архитектуры.

Ключевые слова: керамическая закладная доска из Батурина, рельефный герб И. Мазепы, терракотовые иконы, декор церкви Черниговщины.

Mezentsev V.I. The founder's plaque of Ivan Mazepa's domestic church in Baturyn and ceramic relief slabs from the Chernihiv province of the turn of 17th and 18th centuries

The article examines the heraldic plaques decorating Ivan Mazepa's palace facades and the newly discovered founder's plaque from his domestic church in Baturyn as well as terracotta icons adorning some churches in Chernihiv and Novhorod-Sivers'kyi of the late 17th and early 18th centuries. It shows that the Chernihiv's artisans fashioned these highly artistic sculptural pieces for ornamenting sacral structures on Mazepa's behest. The local book engravings and icons along with the Western baroque sculpture particularly the relief armorial images applied in the architectural embellishment were their sources of inspiration or patterns.

Key words: ceramic founder's commemorative plaque from Baturyn, Ivan Mazepa's relief coat of arms, terracotta icons, Chernihiv province church decorations.

17.04.2012 р.

УДК 94(477) «1708»: 930.1(470+571)

В.Б. Яценко

**БАТУРИНСЬКА ТРАГЕДІЯ 1708 Р.
У ВИСВІТЛЕНІ СУЧАСНОЇ
РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ**

У статті висвітлюється відображення у російській історіографії події, пов'язаних із захопленням і знищенням гетьманської столиці м. Батурина в листопаді 1708 р. Автор порівнює, як ці події, пов'язані із переходом гетьмана Івана Мазепи на бік Карла XII, інтерпретувалися у російській дореволюційній, радянській і сучасній історіографії.

Ключові слова: історіографія, Іван Мазепа, батуринська трагедія, Пётр I, Карл XII.

На 2008-2009 рр. припало кілька знакових для історії України і Росії ювілейних подій, пов'язаних із ранньомодерною добою. Мова йде про відзначення 300-річчя антимосковського виступу гетьмана Івана Мазепи в Україні та 300-річчя Полтавської битви в РФ. Обидві події, знакові для національних наративів та моделей творення національної пам'яті, спричинили до появи напередодні, під час відзначення і навіть дещо пізніше чималої кількості наукових конференцій, статей, монографій, джерельних публікацій, науково-популярних і публіцистичних праць.

Висвітлюючи різноманітні аспекти Великої Північної війни (1700-1721 рр.) та історію України, Росії, Швеції і Польщі зламу XVII-XVIII ст., ці праці не лише привносять нові факти та підходи до розуміння минулого, а і засвідчують наявність чи відсутність змін в інтерпретаціях національних історіографій, здатність їх представників дослуховуватися і шукати при висвітленні суперечливих питань порозуміння зі своїми візаві, носіями іншої історіографічної традиції тощо. З огляду на вище окреслені чинники ми можемо вести мову про розвиток або консервацію

у підходах представників тієї чи іншої національної історіографії низки драстичних, з тієї чи іншої причини, сюжетів та питань.

Саме під таким кутом зору ми б хотіли розглянути в нашій статті висвітлення у сучасній російській історіографії взяття та знищення царськими військами гетьманської столиці Батурина, її гарнізону і мешканців у 1708 р. – подій, відомих у вітчизняній історіографії, як Батуринська трагедія.

В українській історичній науці другої половини XIX та XX ст. представники народницької та державницької шкіл, описуючи згадані події, головну увагу звертали на той резонанс, який вони мала серед населення Гетьманщини. Висвітлюючи її в контексті оповіді про антимосковський виступ гетьмана Івана Мазепи 1708 р., дослідники, починаючи від Миколи Костомарова, наголошували на тому, що розправа над мешканцями Батурина була однією з головних складових репресивної політики Петра I щодо придушення мазепинського повстання в зародку. Українська історіографічна традиція наголошувала, що знищення Батурина деморалізувало мешканців Гетьманщини і відлякало від підтримки мазепинського повстання [1, 41-42; 2, 250-253; 3, 26; 4, 381, 5 172-173; 6, 151; 7, 286-288;]. Цей погляд був засвоєний як закордонною україністиком [8, 55; 9, 184-185; 10, 36; 81, 165], так і сучасними українськими дослідниками [11, 56-57; 12, 190-191; 13, 396-397; 14, 212; 15, 413-414; 16, 65-66; 17, 360-382 і далі; 18, 66-123 і далі; 19, Т. 1 208; 20, 428].

В російській історіографії ситуація гетьманська інша. Мазепинський виступ з легкої руки Петра I трактований як зрада [21, № 2209, 423; 22, 150-151], хоча і прописаний у російському наративі, втім не завжди діставав у дослідженнях розгорнуте висвітлення. Так, зокрема, якщо у працях з російської історії, написаних у часи імперії Романових і СРСР Ніколем Полевим, Ніколем Устряловим, Сергієм Соловйовим, Александром Брікнером, Сергієм Платоновим і Юрієм Клокманом [23, 272-284, 303-309, 315-318; 24, 59-60; 25, 271-330; 26, 28-41; 27, 435-445; 28, 59-61; 29, 498-501] події, пов'язані із постаттю Мазепи, фактографічно презентовані доволі детально, часто в контексті козацько-московських взаємин зламу XVII-XVIII ст., то у лекційному курсі Міхаїла Погодіна, Васілія Ключевського або марксистській візії російської історії Міхаїла Покровського навпаки – побіжно, лаконічно охарактеризовані як зрада [29, 307-306; 30, 52; 31, 69].

Не менш цікавий матеріал для роздумів надають також сучасні російські підручники для вишів та узагальнюючі праці з російської історії. Серед тих, які ми мали можливість переглянути, сюжети, пов'язані із гетьманством Івана Мазепи, за фактографічністю та обсягом відведеного їм місця поступалися описам події козацької революції 1648-1657 рр., переважно окреслюваної як Визвольна